

Názáreti Jézus, az írástudó

Rabbi Jehosua vagy karizmatikus örömhírmondó?

■ SOMOGYI LÁSZLÓ

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
nyugalmazott egyetemi docens
E-mail: somogyilaszlol1955@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2026.101.6.1

- ▶ Az evangéliumok tanúsága szerint a názáreti Jézus jártas volt a szent iratok olvasásában, tanulmányozásában és magyarázatában. Ismerte és alkalmazta a rabbinikus írásmagyarázat elveit és módszereit. Korának vallási elitjével, az írástudókkal vitákat folytatott a helyes vallási gyakorlatról. Ezek során az írástudók általában egyenrangú partnernek tekintették őt. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy honnan származott Jézus vallásos műveltsége. Azt a hipotézist vizsgálja, hogy Jézus műveltségének forrása lehetett-e a híres Johanan ben Zakkai rabbi, aki huzamosabb időt töltött Jézus szűkebb hazájában, Galileában. Az elemzés eredményeként sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet ezt a hipotézist. Az áttekintés eredménye azonban új szempontokkal gazdagíthatja a kereszténység és a judaizmus közötti párbeszédet.

Kulcsszavak: Jézus / írástudók / Johanan ben Zakkai / írásmagyarázat / szövevség

Bevezetés

A Jézus korabeli zsidóság szellemi elitjét az írástudók alkották. A hagyomány szerint az első írástudó Ezsdrás volt, a róla elnevezett könyvben és Nehémiás könyvében is így van megnevezve: Ezsdrás (Ezra), az írástudó (Ezsd 7,6; Neh 8,1). A héber *szófer* ('írástudó') szó jelentéstartományába a szent iratok magyarázása, a bíraskodás és az oktatás is beletartozott. Ez a három tevékenység a mindennapi élet lényeges területeit érintette, ezért az írástudók a társadalom megbecsült tagjai voltak, és általános tisztelet övezte őket. Az írástudók főleg a farizeusok csoportjából kerültek ki, de kisebb mértékben szadduceusok is voltak közöttük. Az Újszövetség néha törvénytudóknak, tanítóknak nevezi őket (BARTHA 1993, 660. o.).

Közismert, hogy az első századi Palesztina gyakorlatilag a szóbeliségben élő társadalom volt. A mindennapi életet és ebbe beleértve a vallásos szférát is lényegében a szóbeli közlések hálózata tartotta egyben. Igaz ugyan, hogy a hellenizáció következtében és még inkább a Római Birodalom fennhatósága alatt az írásbeliség kiterjedt a kulcsfontosságú, főleg az államigazgatáshoz kapcsolódó területek-

re, de ez csupán egy szűk réteget érintett, és ahogy Meir BAR-ILAN statisztikai eszközöket is használva kimutatta, főleg a városi, ipari-kereskedelmi tevékenységet folytatókra volt jellemző (1992, 61. o.). A széles néprétegek írástudatlanok voltak, becslések szerint az írni-olvasni tudók aránya nem haladta meg a 3 százalékot (HEZSER 2020, 58–77. o.), és vallási-igazságszolgáltatási-kereskedelmi ügyekben a szent szövegekben jártas szűk írástudói csoportra hagyatkoztak. Feltehető, hogy a Názáretben nevelkedő Jézust is ilyen írni-olvasni nem tudó környezet vette körül. Arra lehetne következtetni ebből, hogy Jézus maga is írástudatlan, mai szóval analfabéta volt. Ennek tükrében zavarba ejtő, hogy Jézusról Lukács evangéliumának negyedik részében az olvasható, hogy a názáreti zsinagógában felolvasott az Ézsaiás-tekercsből.¹ Ebben nem csupán az az érdekes, hogy mit olvasott, hanem az, hogy egyáltalán el tudta olvasni a szöveget. Ezek szerint tudott héberül, jóllehet anyanyelve az arámi volt.² A szent szövegek olvasására és értelmezésére nyilvánvalóan az írástudók voltak képesek. Ebben az időben az írott szöveg csak mássalhangzókból állt, ami azt eredményezte, hogy az olvasás egyben értelmezés is volt, tehát a felolvasónak döntenie kellett arról, hogy az adott betűsor mely magánhangzókkal egészül ki, és alkot értelmezhető szót. Meglepő lehet, hogy Jézus az említett esetben ugyanígy viselkedett: értelmezve tudta felolvasni a szöveget. Vajon Jézusról kijelenthető, hogy írástudó volt?³ Akár igenlő a válasz, akár nem, tudásának valahonnan származnia kellett. Mi vagy ki lehetett a forrása Jézus ilyen irányú műveltségének?

Rabbi Jehosua

Nem túlzás azt állítani, hogy az evangéliumok alapján Jézus a vallását komolyan vevő és azt gyakorló hívő zsidónak mutatkozott. Gyógyításainak, vitáinak a színhelye sokszor a zsinagóga volt (Mk 1,21; 3,1; 6,1 stb.), amiből az következik, hogy rendszeresen részt vett a zsinagógai alkalmakon. Ezt támasztja alá Lk 4,16 is, amely szerint Jézus „szokása szerint” ment be a názáreti zsinagógába. Az sem mellékes, hogy a Lukács evangéliumában olvasható történetben a halálán levő lányáért esedező Jairust egy zsinagóga elöljárójaként azonosítja az evangélista, amiben nem az állítás hitelessége az érdekes, hanem az, hogy a hagyományban természetesnek vették azt, hogy egy zsinagógai elöljáró Jézushoz forduljon. Ez egyfajta ismeretséget és bizalmi kapcsolatot tételez fel, mintha ma egy lelkész a gyülekezet egyik tagjához fordulna bizalommal.

Jézus ruházata is megfelelt a vallását komolyan vevő hívőének. Imasálat viselt, amelynek előírás szerinti rojtjai a hatszáztizenhárom vallási előírást (micvát) jelképezték. Az imasál rojtjainak érintése a népi vallásosság sajátos logikája szerint gyógyulást eredményezhet.⁴ Ez a hiedelem jelent meg a vérfolyásos asszony történetében, amelyben a gyógyulásra váró asszony az imasál rojtjainak megérintésében bizakodva közelíti meg Jézust (Mk 5,24–34 par. Máté és Lukács evangéliumában).

Az evangéliumokban megőrződött hagyomány szerint Jézus megtartotta a vallási ünnepeket. A zarándokünnepek közül a pészachról és a szukkótról közvetlen beszámoló is olvasható (Jn 2,13; 7,2), a sávuot esetében csak feltételezni lehet, hogy Jézus ezt is megtartotta. Ez utóbbi azért is valószínű, mert ha János evangéliuma szerint a hanukát (Jn 10,22–23), tehát egy nem kötelező ünnepet Jézus

¹ A kérdéses helyen a szövegben a *biblion* (könyv) szó szerepel, de valójában nem könyvről, hanem tekercsről lehet szó.

² Az olvasni tudás ténye akkor is fennáll, ha Jézus az arám nyelven írott targumok valamelyikéből olvasott az adott helyzetben.

³ Hasonló kérdést tesz fel Benyik György újszövetséges professzor is: Jézus farizeus volt? Lásd BENYIK 2013.

⁴ bTaan 23a.

Jeruzsálemben töltötte, azaz megtartotta, akkor a kötelező harmadik zarándokünnep megünneplése magától értetődőnek minősülhet.

Az a tény, hogy Jézus járatos volt a szent iratokban, ezeket olvasni és a rabbinikus írásmagyarázat eszközeit használva értelmezni is tudta, az evangéliumokban több helyen is megmutatkozik. Ismeretes, hogy az első században általánosan elfogadott írásmagyarázati, sőt általános hermeneutikai módszernek tekintették – legalábbis farizeusi körökben – a Hillél hét szabályának nevezett eljárást (*midda*, illetve többes számban *middót*).

A hét szabály a következő: *kal vahómer* (a kisebb jelentőségűről a nagyobb jelentőségűre következtetni); *gezara sawa* (ugyanaz a szókészlet azonos jelentést eredményez); két változatban a *binjan av* elv (egy, illetve két bibliai helyen előforduló értelmezés kiterjeszhető a nem magyarázott, de hasonló helyzetre); *k'lál ufrát*, illetve fordítottja az *ú'frat úk'lal* (amennyiben egy általános elvet egy egyedi eset követ, akkor az elvet csak arra az egyedire lehet alkalmazni és fordítva, ha egy egyedi elvet annak általánosítása követi, akkor minden hasonló esetre alkalmazni kell az általánosot); *kajjóce bo mim-mákom áché*r (ha két bibliai hely hasonló tartalommal rendelkezik, akkor azok egymás értelmezését segítik); *dávár halláméd meinjánó* (a szövegkörnyezet által magyarázott eset).⁵

A bevezető példaként felhozott esetben Jézus a *gezara sawa* (ugyanaz a szókészlet) elvet alkalmazta, amikor is két ézsaiási locust (Ézs 61,1 és 58,6) azonos értelemben használt, feltételezve, hogy a két idézet egymást erősíti. A kapcsolatot a mindkét helyen előforduló „küldeni” ige megfelelő alakjai jelentik.⁶ Az evangéliumokban a többi hermeneutikai szabály alkalmazására is található példa. CHILTON és EVANS mind a hét szabály Jézus általi használatára sorol fel példákat az izraeli szent iratokra kiterjedő elemzésükben (1994). Természetesen nem kizárt, hogy ezek és esetleg más példák is nem közvetlenül Jézustól származnak, hanem olyan írástudó farizeusoktól, akik csatlakoztak a Jézus-követők (akkor még nem „keresztények”) csoportjához, és saját tudásuk szerint interpretálták a jézusi mondásokat. Ha volt is ilyen, ez éppen azt bizonyítja, hogy ezek az írástudó farizeusok nem tartották Jézustól idegennek a rabbinikus írásmagyarázat módszereinek alkalmazását. Az mindenestre szembevetendő, hogy a szabályok közül a *kal vahómer* elv („a kisebbről a nagyobbra”: azaz, ha egy elv érvényes egy kisebb jelentőségű esetben, akkor egy nagyobb jelentőségűnél is érvényes kell legyen) alkalmazása többször is Jézus központi mondanivalójához kapcsolva fordul elő (Mt 12,11–12; 6,26).

Jézus jellemzően aggadikus történetekben, példázatokban mondta el üzenetét az őt hallgatóknak. A példázatok jelentős része összefüggésbe hozható valamely rabbinikus példázattal. Az a tény, hogy ezeket Jézus „kreatívan” alkalmazta, feldolgozta, időnként erős túlzásokkal színezte ki, arra utal, hogy a történeteket valahonnan, valakitől tanulta.⁷

Az sem tekinthető magától értetődőnek, hogy Jézus és az írástudók (időnként „írástudó farizeusok”, máskor csak egyszerűen „farizeusok”, ez utóbbiak nyilván egyben írástudók is) vitakoztak egymással, azaz diskurzust folytattak egy-egy vallási szabály értelmezéséről. Ezek megértéséhez célsze-

⁵ Ezekről részletes elemzés található KUSTÁR Zoltán *A rabbinikus írásmagyarázat elvei és gyakorlata* című tanulmányában (2022), valamint FINTA Szilvia *Binjan av* című teológiai doktori értekezésében (2011).

⁶ Lüdemann megkérdőjelezi a locus autentikusságát arra hivatkozva, hogy Lukács a LXX-ből idézi a prófétai szót. Ez azért nem döntő érv, mert a görögül író Lukács természetesen fordult a LXX fordításhoz, amikor idézett, másrészt az azonosság a héber szöveg alapján mutatkozik meg, egyben utalva a vegyes idézet elmondásának céljára, azaz Jézus „küldött” voltának bizonyítására (LÜDEMANN 2014, 284. o.).

⁷ Jézus példázatainak a rabbinikus példázatokkal való összefüggését mélyrehatóan tárgyalja FABINY Tamás doktori dolgozata (1995), amely a magyar nyelvű szakirodalomban mindmáig alapműnek tekinthető.

rű eltekinteni az evangélisták rosszindulatú megjegyzéseitől, egészen alaptalan feltételezéseitől, amelyek szerint Jézust „kísérteni akarták”, „törbe akarták csalni”, „azon tanakodtak, hogy veszejtsék el”, stb. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hagyományozók nem tudhattak az írástudók és farizeusok ki nem mondott szándékairól, és azokban az esetekben is, amikor Jézus szájából hangzik el a vitapartnernek korholása, inkább az evangélisták saját véleményével lehet találkozni, mintsem Jézus tényleges szavaival.⁸ Az evangéliumi híradások alapját képező hagyományelemekből kitűnik, hogy az írástudók inkább vitapartnernek tekintették Jézust, mintsem ellenségnek. A viták témája legtöbbször valamely halachikus szabály értelmezése volt, mint például a házassági elválás, a szombat megtartása, a rituális tisztaság. Ezek követték a vallásos viták szokásos forgatókönyvét. Jézus a viták során álláspontjának alátámasztására gyakran érvelt bibliai idézetekkel. Valószínű, hogy az írástudókat meglepte Jézusnak a vallás területén mutatott műveltsége. Erre utal az a Mk 11,28-ban lejegyzett kérdésük, hogy „kinnek a hatalmával cselekszed ezeket?”. A kérdés eredeti formája az lehetett, hogy „kinnek a nevében beszélsz?”, azaz: „Melyik írástudó-iskolához tartozol?”⁹ Az evangéliumból nem tudjuk meg a választ, mert ahogy GNILKA Márk evangéliumához írt kommentárjában megjegyzi, a beszélgetés vége elveszett (vagy az evangélisták elhagyták), és helyette a Jézus hatalmára utaló beszúrást szerepeltetett (2000, 616. o.). Mindenesetre nem egy olyan esetet őrzött meg a hagyomány, amelyben az írástudók egyetértettek Jézussal. Ilyen a nagy parancsolatra vonatkozó kérdés (Mk 12,28), amelynek értelmezésénél célszerű eltekinteni Márk cinikus kommentjétől: „*Nem vagy messze Isten országától.*” Hasonló egyetértés mutatkozott a Jézusnak a szadduceusokkal folytatott vitája kapcsán (Mt 22,23–32). Az is bekerült az evangéliumokba, hogy volt olyan írástudó, aki lelkesen követni akarta Jézust, „akárhová is megy” (Mt 8,19). Jézus sem mutatott egyértelmű elutasítást az írástudókkal szemben, dacára az őket kárhóztató evangéliumi szövegek túlsúlyának. Mt 23,2–3-ban Jézus így inti hallgatóit: „*Az írástudók és a farizeusok Mózes törvényhozó székében ülnek. Mindazt tehát, amit mondanak, tegyétek meg és tartsátok meg, de cselekedeteiket ne kövessétek, mert nem azt teszik, amit mondanak.*”¹⁰

Jézusnak az írástudókhöz hasonló tekintélyét támasztja alá az, hogy gyakran szólították rabbinak (a magyar nyelvű Újszövetségben ezt esetenként a mester szóval adják vissza). NEUSNER megjegyzi, hogy a templom lerombolása előtt – hozzátehetjük tehát, hogy Jézus idejében – a „rabbi” még nem volt cím, csupán a tisztelet kifejezése a vallási tekintéllyel rendelkező személy felé (1970, 4. o.).

Jézusnak az írástudókhöz hasonlóan tanítványai voltak, akik számára Jézus a „Mester”, az a személy, aki a helyes bibliaértelmezésre és a helyes viselkedésre oktatja őket. Igaz ugyan, hogy míg az írástudókhöz tanulni vágyás miatt csatlakoztak, addig az evangéliumok szerint a tanítványokat Jézus maga választotta ki. Bizonyos, hogy Jézus nem alapított „tanházat”, hanem vándorprédikátorként végigjárta nemcsak Galileát, de Júdeában, a Dekapoliszban, Szamáriában és Szírofoniciában (Tírusz vidékén) is megfordult.

Mindezek csak megerősítik azt a feltevést, hogy Jézus járatos volt a vallási kérdésekben, tudása összevethető volt az írástudókéval. A jánosi kérdés – „*Hogyan ismerheti ez az Írást, hiszen nem is tanulta?*” (Jn 7,15b) – inkább azt támasztja alá, hogy Jézust vallási értelemben műveltnek tartották, de nem tudtak semmit arról, hogy volt-e „előképzettsége”. A kérdés valójában arra utal, hogy bár a je-

⁸ Jézus és a farizeusok/írástudók vitáiról lásd a szerző korábbi tanulmányát: SOMOGYI 2023.

⁹ A rabbinikus irodalom jellemző szófordulata az „X nevében mondta Y” formula, azaz Y rabbi tanítómesterére, X rabbira, annak tekintélyére hivatkozik.

¹⁰ Néhány kommentár, mint például LÜDEMANN 2014, elveti a szakasz eredetiségét, mert szerinte a szöveg Máté gyülekezetének helyzetére illik. Véleményem szerint ez legfeljebb a Mt 23,3b szakaszra igaz.

ruzsálemiek nem tudnak Jézus tanulmányairól, de valahonnan mégis származnia kellett a tudásának. Ez a motívum is arra utal, hogy ha Judeában nem, akkor Galileában kell keresni Jézus tudásának forrását. Az első században Galileában csupán egyetlen írástudó farizeus élt a Talmud szerint, Johanan ben Zakkai. A talmudi szöveg szerint a neves tanító (tanna) tizennyolc éven keresztül élt Galilea Arav nevű falujában. Ez a település viszonylag közel van Názárethez, Jézus lakóhelyéhez. Vajon volt valamilyen kapcsolat a két személy között? Lehetséges az, hogy a názáreti Jézus tudása Johanan ben Zakkai tanításából származik? Semmilyen írásos bizonyíték vagy utalás (sem rabbinikus, sem keresztény) nem támasztja alá ezt a feltevést, mégsem lehet kategorikusan elvetni, mert a bizonyíték hiánya nem jelenti automatikusan a hipotézis cáfolatát.

A feltételezett tanítómester

Johanan ben Zakkait nem érdemtelenül nevezik a zsidó nép megmentőjének.¹¹ Ez a megállapítás azon a hagyományon alapul, hogy Jeruzsálem ostromát, illetve annak elését közvetlenül megelőzően a városból kicsempészett Johanan a római fővezérnél, a későbbi császár Vespasianusnál kieszközölte, hogy a távoli Javne faluban „akadémiát” alapíthasson, ahol a zsidók vallási megújulásán munkálkodhassanak. A neves tanítóról (tannáról) pusztán rabbinikus források állnak rendelkezésre, amelyek alapján Jacob NEUSNER mindmáig alapvető jelentőségűnek bizonyuló művet írt *Life of Rabban Yohanan ben Zakkai* címmel.¹²

A rabbinikus hagyomány szerint Johanan ben Zakkai farizeus volt, a szóbeli tant Hilléltől és Sammaitól vette át,¹³ azaz mindkettőjük érvrendszerét beépítette saját meggyőződésébe, ám mégis Hillél tanítványaként tartották számon. Maga Hillél is úgy említette, mint aki a „legkisebb” (azaz legfiatalabb tanítvány), de már most a „bölcesség atyja”, „nemzedékek fejedelme” (j Nedárim 5). Származásáról keveset tudunk, apjának neve a Caddik (Isten előtt igaz ember) jelentésű héber szó arameus alakja. Ha a névválasztás nem véletlen, akkor Johanan az őszinte istenhitben és vallási gyakorlatban élő családban nőtt fel. Van olyan vélemény, hogy galileai származású volt, és nem csupán letelepedett Arav falujában, de onnan is származott. A legenda szerint százhusz évig élt, mint Mózes és Hillél, és ez az állítás a zsidóság nagy alakjai közé emelte személyét. NEUSNER elemzése azonban inkább nyolcvan életévet tart reálisnak. A rabbinikus irodalom kimagaslóan nagy tudású férfiként írja le Johananant. Ismerte a „Bibliát, Misnát, Gemarát, halachát, aggádát, nyelveket, példabeszédeket, geometriát, még az angyalok beszédét, a szellemek praktikáit, az eukaliptuszok susogását, a rókák meséit és a mosónők regéit, a világt teremés titkainak feltárását is” (Szuká 28a 6). Johananak nemcsak a tudását, de a jellemét is nagyra értékelték a rabbinikus iratokban. „Életében soha nem folytatott semmitmondó beszélgetést; soha nem ment el négy könyöknyit anélkül, hogy ne vett volna fel imaszíjat; és senki sem előzte meg őt a tanulóteremben.” (Szuká 28a)

Az is feltételezhető, hogy kitűnő diplomáciai érzékkel és hathatós érvelési technikával rendelkező, hiszen másképp nem köthette volna a hagyomány éppen az ő személyéhez azt, hogy Vespasianus engedélyezte a javnei akadémia megalapítását.

¹¹ Így nevezi Johananant Naftali KRAUS a Talmud bölcseiről írt könyvében (1993, 52–61. o.)

¹² NEUSNER, Jacob: *Life of Rabban Yohanan ben Zakkai*. Brill, Leiden, 1962. A tanulmány az 1970-ben, ugyancsak a Brill gondozásában megjelent második kiadást használja.

¹³ Pirké Ávot 2,8.

A Talmud csupán egyetlen személyt, a híres karizmatikus Hanina ben Doszát említi, mint aki Johanan ben Zakkai tanítványa volt Galileában (bBer 34b). A Talmud azt is megjegyzi, hogy Hanina ben Dosza Arav faluban élt, ott, ahol Johanan ben Zakkai tizennyolc évet töltött.¹⁴ Az a tény azonban, hogy a Talmud csak Haninát említi, nem zárja ki, hogy Johanan ben Zakkaitól más is tanulhatott, más is lehetett tanítványa, akárcsak rövidebb ideig is.

Jézus és Johanan

Jelenleg nem áll rendelkezésre közvetlen bizonyíték a názáreti Jézus és Johanan ben Zakkai kapcsolatáról, mégis érdemes áttekinteni azokat a momentumokat, amelyek közvetett bizonyítékként szolgálhatnak erről.

Jacob NEUSNER megemlíti egy olyan vélekedést, amely szerint a 2. század közepére datálható apokrif „Tamás gyermekségevangéliumában” előforduló történet egyik szereplője Johanan ben Zakkai lehet, de ennek valóságtartalmát elveti (1970, 54. o.). A történet szerint a gyermek Jézust egy Zákeus nevű „tanító” írni-olvasni kezdi tanítani, de Jézus néhány keresetlen, sőt lekezelő szóval kioktatja, miszerint Zákeus híján van az igazi tudásnak. A szöveg szerint: „Te, aki az *Alfa* lényegét sem ismered, hogyan tanítasz másokat a *Bétára*?¹⁵ Képmutató! Tanítsd meg előbb az Alfát, ha tudod, és akkor majd hisznek neked a Bétával kapcsolatban. Azután elkezdte faggatni a tanítót az első betűről, az pedig nem volt képes válaszolni neki.” (ADAMIK 1996, 20. o.) A történetben szereplő Zákeus a Zakkai név átírása lehet, ami felveti azt a lehetőséget, hogy a sztori „tanítója” esetleg Johanan ben Zakkai. Nyilvánvaló, hogy az apokrif szöveg célja az, hogy Jézus dominanciáját már az ő gyermekkorától fogva kifejezze, esetünkben egy zsidó írástudóval szemben. Az írás sajnálatos módon nem csekély anti-judaista élel fejezi ezt ki. Habár az elbeszélés történetisége egyáltalán nem valószínű, mindenesetre érdekes, hogy miért éppen ezt a „tanító–diák” helyzetet és ezt a nevet választotta az ismeretlen szerző. Elképzelhető ugyanis, hogy a hagyományban létezett egyfajta tudás Jézus és Johanan ben Zakkai kapcsolatáról, amit az apokrif evangélium a saját céljai szerint módosítva így adott elő.

Az esetleges kapcsolat valószínűsítéséhez célszerű azt elemezni, hogy Johanan ben Zakkai tanítási, mondatai, véleményei mennyire köszönnek vissza Jézus kérügmájában. Ezek között talán a legjellemzőbb az, amikor Johanan a jeruzsálemi templom lerombolása után az istentisztelet új formáját hirdette meg Hóseás prófétát idézve: „*Irgalmasságot akarok, és nem áldozatot.*” (Hós 6,6) Ugyanezt hangsúlyozza Jézus is (Mt 9,13a). Habár Johanan mondását 70 utánra, tehát a templom lerombolását követő időpontra teszik, akkorra, amikor Jézus már földi értelemben nem élt, a mondás lelkesége minden bizonnyal hozzáköthető Johanan lelkeségéhez, amelyet Jézus mint tanítvány átvehetett tőle.

Még közvetlenebb hasonlóság található a királyi menyegzőről szóló, Johanan ben Zakkaihoz és Jézushoz köthető példázatok között. A Johanan ben Zakkai szerinti szöveg: „Egyszer egy király meghívta ebédre szolgálait, de nem határozta meg a pontos időt. Az okosak felöltöztek, és a király ajtaja elé ültek, miközben kérdezték: Hiányzik-e valami a király házában? A balgák viszont elmentek dolgozni, és megkérdezték: Lehet-e étkezésre letelepedni, ha előtte a szükséges nincs előkészítve? Amikor a

¹⁴ VERMES Géza szerint Hanina ben Dosza és Jézus cselekedetei között meglepően sok hasonlóság mutatkozik. A keresztény teológia mindmáig adós Jézusnak a Hanina ben Dosza hagyománnyal való összevetésével.

¹⁵ A görögül írt szöveg feltehetően az eredeti héber/arám nyelvű hagyományban szereplő alef és bét szavakat helyettesítette az alfa és béta szavakkal.

király hirtelen hívatta szolgáit, az okosak szépen felöltözve álltak elé, a balgák pedig piszkosan. A király örült az okosoknak, és dühös volt a balgákra, és ezt mondta: Ezek, akik az ebédre ünneplőben érkeztek, egyenek és igyanak, azok pedig, akik nem készültek az ebédre, maradjanak állva, és figyeljék az okosokat.” (bSabbat 153a) Jézusnál ez a példázat így hangzik: „Amikor a király bement, hogy meglátogassa a vendégeket, meglátott ott egy embert, aki nem volt menyegzői ruhába öltözve, és így szólt hozzá: Barátom, hogyan jöhettél be ide, hiszen nincs menyegzői ruhád! Az pedig hallgatott. Akkor a király ezt mondta szolgálóinak: Kötözzétek meg kezét-lábát, és vessétek ki a külső sötétségbe; ott lesz majd sírás és fogcsikorgatás.” (Mt 22,11–13) A két szöveg összevetéséből az is kiténik, hogy a feltehetően közös motívumot, a menyegzői ruha hiányát Johanan és Jézus más-más hangsúllyal dolgozta fel. Johananál a felkészültség, azaz a micvák komolyan vétele a történet fókusza, Jézusnál azonban a helyzet abszurditása, amikor is a külsőség, azaz a menyegzői ruha válik kizárólagos értéké.¹⁶

Nézetazonosság fedezhető fel Jézus és Johanan ben Zakkai között a Jn 8,3–11-ben szereplő történet, az úgynevezett vándorperikópa¹⁷ elemzése során. A házasságtörő asszonyról szóló rész ismét csak az írástudók és farizeusok álnokságával van kiszínezve. Ha eltekintünk ezektől, érdemes követni VAJDA Károlyt, aki a történetet rabbinikus szemléletű elemzésnek veti alá (2000, 438–473. o.). Eszerint az asszonyt nem „tetten érték”, hanem házasságtörőnek bizonyult,¹⁸ mégpedig az úgynevezett keserűvízpróba alapján. Az asszonyt az írástudók és a farizeusok azért vitték Jézus elé, hogy tud-e valamit mondani az asszony védelmében (a rosszindulatú kommentárt, miszerint „azért mondták, hogy próbára tegyék, és vádolhassák”, célszerű mellőzni). Céljuk az volt, hogy megmentsék az asszonyt, mert a keserűvízpróba pozitív eredménye alapján a nőt halálra kellett volna ítélni. A vallási okú kivégzés a rabbinikus hagyomány szerint szégyennek minősült volna, ezért keresték a lehetőséget a nő felmentésére. Jézus halachikus megjegyzése, miszerint „az vesse rá az első követ, aki nem vétkezett”, elégséges kibúvónak minősült, és az írástudók megkönnyebbülve távoztak (és nem „eloldalogtak”, mint a szövegben olvasható). Jézus tehát a keserűvízpróbát haszontalan babonának minősítette, de ugyanez volt Johanan ben Zakkai véleménye is. Amikor ugyanis a Szanhedrin feje lett a zsidó háborút közvetlen megelőző időben, eltörölte a keserűvízpróbát mint a házasságtörések kezelésére alkalmatlan eszközt (Szótá 47).

Jézus és az írástudók közötti viták egyik témája a rituális tisztaság kérdése volt. Ismeretes, hogy a názáreti mester könnyedén átlépett a rigorózus előírásokon mint másodlagos jelentőségű dolgokon. Asztaltársaságában mellőzték a rituális kézmosást (talán azért, mert a köré sereglettek között a nagyon egyszerű, műveletlen emberek lehettek többségben). A Jézushoz sereglett betegeket, nemegyszer a különböző bőrbajban szenvedőket (őket az evangéliumok egyszerűen „leprásoknak” nevezik) vagy éppen a „vérfolyásos” asszonyt, mindazokat, akik rituálisan tisztátalannak minősültek, Jézus tévotóvázás nélkül megérintette, kézen fogta és felemelte őket. Véleményét Mk 7,15-ben foglalja össze az evangélista: „Nincs semmi, ami kívülről az emberbe jutva tisztátalanná tehetné őt; hanem ami kijön az emberből, az teszi tisztátalanná.” Ez a vélekedés összhangban van Johanan ben Zakkai álláspontjával. Ő ugyanis a „vörösthén-ritusról” így tanította tanítványait: „Nem a halott tesz valakit tisztátalanná, és nem a vörös tehén, illetve a víz tesz tisztává.” (Midrás Rábá Chukát) A 4Móz 19-ben leírtak

¹⁶ A példázatokról lásd a szerző írását: SOMOGYI 2022.

¹⁷ Az elnevezés alapja az, hogy a történet egyes kéziratokban más-más helyeken szerepel, azaz a szöveg „vándorol”. Előfordul Lukács evangéliuma 21. részének végén, illetve Lk 24,53 után, illetve Jn 21,25-t követően is.

¹⁸ A szöveg szerinti görög καταλαμβάνω szó megengedi ezt az értelmezést, jelentése nemcsak 'tetten érni', hanem 'bizonyulni' is.

alapján gyakorolt rituálé szerint a vörös tehén elégetése után maradó hamu „megtisztítja” a tisztátalant. Idézett mondása szerint Johanan ennek hatásosságát tagadta.

Nem közvetlenül Johanan ben Zakkaihoz, hanem az ő egyik tanítványához, Rabbi Eliezerhez köthető az a mondás, mely szerint „térj meg egy nappal a haláloed előtt”, azaz haladéktalanul, még ma (bSabbat 153a). Ez a mondás szellemiségében rokon Jézus kérügmájával: „*Beteljesedett az idő, és elközelített az Isten országa. Térjete meg, és higgyetek az evangéliumban!*” (Mk 1,15) Mindkét mondat egyfajta sürgető felszólítás az Örökkévaló közelségének komolyan vételére. Feltételezhető, hogy Rabbi Eliezer mondása olyan szellemiségen alapul, amely Johanan ben Zakkaitól származott, és ugyanaz elmondható Jézusról is, aki az örömhírt a Johananra visszavezethető kifejezésformában adta elő. Ez akkor is így van, ha Mk 1,15 utólagosan szerkesztett, szummárium formájú megfogalmazása Jézus üzenetének, hiszen nem a szavak egyezése, hanem a mondás szellemisége utal Jézus és Johanan kapcsolatára.

Az utak szétválnak

Jézus nyilvános működése az evangéliumok egybehangzó állítása szerint a Keresztelő János általi be-merítését követően kezdődött.¹⁹ Az ott átélt élmény, a *bat-kohl*, azaz a mennyei szózat megerősítette, hogy küldetése van. Ez a küldetés alapvetően más volt, mint a Tóra magyarázata vagy a halachikus szabályok értelmezése. Vajon mi hajthatta a názáreti Jézust Keresztelő Jánoshoz? Csupán egyetlen utalás van erre, mégpedig az apokrif Héberék szerinti evangéliumban,²⁰ amelyben Jézust anyja és testvérei unszolják a János szerinti keresztség felvételére. Az esemény történeti hitelessége csekély, de nem elképzelhetetlen. Mindenesetre érdekes, hogy Jeromos, akitől a híradás származik, még az 5. század elején is (a Pelagius elleni dialógus keletkezésének feltételezett dátuma 417) úgy emlékezik meg az evangéliumról, mint amely Caesarea könyvtárában még megtalálható, azaz nem minősült elvetendőnek. Mindenesetre Jézus – akár önszántából, akár unszólásra – úgy döntött, felkeresi a híres Keresztelő (Bemerítő) Jánost. Emberi nézőpontból motivációként feltételezhető valamilyen spirituális hiány. Egyrészt a galileai népi vallásosság naiv hiedelemrendszere, csodák, égi jelenségek utáni vágya túl kevés lehetett Jézusnak, másrészt, ha tényleg megfordult Johanan ben Zakkai tanházában, akkor ott ezt a hiányt nem pótolta ki a micvákra épülő, mégoly szabad szellemű hitgyakorlat sem. Ebben a helyzetben a próféta hírében álló Keresztelő János valami újat, felszabadító hatású más hozzáállást sejtetett.²¹ Ha Johanan ben Zakkai valóban Jézus tanítója volt, akkor a mester és a tanítvány szétválásának okát jól példázza Johananak a már idézett „vöröstehén-ritus” kritikájához fűzött megjegyzése: „A Szent, áldassék a neve, azt mondta: törvényt alkottam, rendeletet hoztam. Nincs jogotok megszegni.” (Bamidbar Rabba 19,8) Ezzel Johanan a betű szerinti „törvényt” a maga által is vallott vélemény elé helyezte. A leírt „parancsolatot” mindenek fölöttinek nyilvánította, annak abszurditása ellenére. Jézus számára azonban a micvákra és akár a bibliai tekintélyre alapozott életvitel nem lehetett elégséges. Ezt tükrözik például a Hegyi beszéd antitézisei, még annak ismeretében is, hogy ezek nem közvetlenül Jézus szavai, hanem szavainak interpretációi. Azt, hogy Jézus számá-

¹⁹ Kivételt képezhet a Lk 2,46–47 szerinti megjegyzés a tizenkét éves Jézus értelméről és okos feleleteiről, amelyeken a tanító-mesterek csodálkoztak. Az erősen kiszínezett történet háttére a bar micva egyfajta elődjének tekinthető esemény lehetett.

²⁰ Jeromos tudósít erről a *Dialógus Pelagius ellen* című iratában.

²¹ A Keresztelő és Jézus közötti rokoni kapcsolatot nem lehet tényként elfogadni.

ra nem volt elégséges a farizeusi/írástudói kegyesség, jól foglalja össze a Hegyi beszédbe szerkesztett mondás: „Mert mondom nektek, ha a ti igazságotok nem múlja felül az írástudók és farizeusok igazságát, akkor semmiképpen sem mentek be a mennyek országába.” (Mt 5,20) Az ebben a mondatban szereplő δικαιοσύνη ('igazságosság') szó többnyire a héber *c'dakah* fogalom görög megfelelője. Ha az evangélista hűen adta vissza Jézus gondolatát ebben a megfogalmazásban, akkor ennek az „igazságnak” az értelme az Örökkévalóval való szövetség megértése és az abban való megmaradás lehetett.²² A szövetség megértése pedig egy közvetlen istenkapcsolatban tárulhat fel, ahogy Jézus élete éppen erről tesz bizonyosságot. A különbség Johanán és Jézus útja között eszerint az Örökkévalóval való kapcsolat közvetlenségének mértékében mutatkozott. Míg Johanán a micvák helyes megértésében és az azoknak megfelelő életvitelben látta a szövetségi hűség lényegét, addig Jézus számára a közvetlen ráhagyatkozás, a feltétel nélküli bizalom jelentette ugyanezt.

A két út közötti különbséget jól mutatja az is, hogy Johanán ben Zakkai és a názáreti Jézus Isten eljövendő országára is másként tekintett. Johanán például a karizmatikus „szent emberek”, mint például Hanina ben Dosza csodásnak tekintett tetteit másodlagosnak tartotta, nem gondolta, hogy ezek a tettek jelei lennének az ország eljövetelének. Meggyőződése szerint az Úr uralmának megjelenése független az ember erőfeszítéseitől. A mindennapok istenfélő jámborságban való megélését javasolta embertársainak. Jellemző a neki tulajdonított mondás a hagyományban: „Ha facsemetét tartasz a kezeden, és valaki azt mondja neked, hogy elérkezett a Messiás, először ültess el a facsemetét, és csak azután menj ki, hogy üdvözzölj a Messiást.” (Avot Rabbi Nathan B31) Jézus azonban nem a türelmes várakozásnak, de nem is az eljövétel iránti buzgó könyörgésnek volt a híve. A Lukács evangéliumában megőrzött, az ország eljövetelének jeléről folytatott párbeszéd (Lk 17,20–21) jól tükrözi ezt. Mivel a szöveg az evangélista értelmező visszaemlékezése, a farizeusok szerepeltetése tendenciózus elem, feltehetően nincs történeti hitelessége, és nem is szükséges a szöveg megértéséhez. Az égi jel felőli kérdés azonban hiteles összefoglalója az Isten országának megjelenésére irányuló várakozásnak. Jézus válaszában görög megfogalmazása nyelvtanilag talányos ugyan – βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ὑμῶν ἐστί –, szellemiségében azonban egyértelmű. Jézus nem a majd valamikori, hanem a jelen lévő, már megvalósulásban levő Isten országát hirdeti. Mondanivalóját nyilván nem görögül fogalmazta meg, ezért a válasz értelmezése során nem szükséges a „bennetek” vagy „közöttetek” jelentés valamelyikét elfogadni. Az Isten országának jelenvalóságát bizonyítja a már idézett Mk 1,15-ben olvasható értelmező szummárium is. Ismeretes, hogy Charles DODD korszakos munkájában (*The Parables of the Kingdom*) arra a következtetésre jut, hogy a márkai szövegben a görög ἡγγικεν szó, összevetve a feltételezett héber, illetve arám eredetivel, valójában „jelen van” értelmű (1961, 36–37. o.). Dodd kifejti, hogy Jézus arról ad hírt, hogy az „ország” jelen van, függetlenül az emberi cselekedetektől vagy attól, hogy valaki hisz-e benne.²³

Az eddigiekben taglalt különbségek következményei is azt mutatják, hogy Johanán és Jézus útjai szétváltak. A neves rabbi egy ideig még Galileában maradt, majd Jeruzsálembé ment, és a halacha részleteivel foglalkozott. Jézus ellenben az örömhír továbbadásán munkálkodva faluról városra, városról falura haladva kereste az emberek közelségét. Személyválogatás nélkül társaságába fogadott mindenkit, beleértve a bűnösnek kikiáltottakat, nyomorultakat, szenvedőket, nőket, férfiakat egyaránt.

²² Minderről PÁKOZDY professzor adott kitűnő, ma is érvényes áttekintést a *Hogyan találjuk meg a Biblia szociális-ethikai üzenetét?* című írásában (1984).

²³ Az ἡγγικεν szó ilyen értelmű jelentését támasztja alá Róm 13,12 is (revideált Károli-ford.): „Az éjszaka elmúlt, a nap pedig elközelgett.”

Johanán csalódottan fakadt ki: „Galilea, Galilea, te gyűlölöd a Tórát” (j. Sab.15d); Jézus azt mondta: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok...” (Mt 11,28)
Az utak szétváltak...

Mai tanulságok: az utak mégis ugyanabba az irányba vezetnek?

Johanán ben Zakkai és Jézus személyes kapcsolata egyértelmű bizonyíték hiányában a feltételezések világában marad. Mégsem tekinthető feleslegesnek mondanivalójuk összevetése. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ebből az összehasonlításból a judaizmus és a kereszténység kapcsolatának újabb dimenziói tárulnak fel. Habár Johanán elfogadóbban viszonyult a micvák jelentette vallási gyakorlathoz, mint Jézus, aki alkalmasint könnyedén eltekintett ezektől, mélyebb szinten hasonló megfontolások húzóhadtak a két hozzáállás mögött. Johanánhoz hasonlóan Jézus is ragaszkodott a Tóra szellemiségéhez.²⁴ Igen lényeges, hogy a templom pusztulását követően Johanán nem a templomi áldozat gyakorlatát kívánta újból megvalósítani, hanem teljesen más irányban indult tovább: elhagyta az áldozati kultuszt, és helyette a spirituális szinten megélt és a gyakorlatban megvalósuló irgalmasság cselekedeteit állította középpontba. Nem nehéz felfedezni ebben az összhangot Jézus biztatásával: „*Legyetek irgalmasok, amint a ti Atyátok is irgalmas!*” (Lk 6,36) A vallásos élet mégoly kedves, tiszteletre méltó formáinak kritikus szemlélete feltételez egy ezek mögött meglévő erős belső motivációt. Ez a motiváció egy sajátos cél felé törekvésnéként fogalmazható meg. A kiinduló cél Johanán ben Zakkai és Jézus esetében is egyaránt az Örökkévaló akarata szerinti vagy – modernebb (Teilhard de Chardintól kölcsönzött) szóhasználattal – az isteni milióban való élet. Ennek kerete az a szövetség, amely Isten kezdeményezésére jött és jön létre. Ez először partikulárisan, egy népre, illetve egy közösségre érzékelve, de azután a szövetség minden népre kiterjedt voltát egyre jobban megértve fogalmazódott meg. Ismert, hogy a magyar „szövetség” szó csupán körülírása, közelítése a héber *b'rit* fogalmának. Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy ez a nomád törzsek élethelyzetéből származó szó is csupán körülírása az Izrael korai idejéből származó vallásos élménynek. Ez az élmény egy kapcsolat felismerése volt, amelyben az lett nyilvánvaló, hogy ellentétben a természeti jelenségekhez kapcsolódó más „istenségekkel” egy mindenek feletti, nem tárgyasítható valóság megszólítja az embert. Ennek megfelelően a „szövetség” nem egy szerződés, hanem egy viszony, egy élethelyzet leírására használt fogalom. A megszólítás választ követelt, és a megszólított – jobb híján – a korabeli vazallusszerződések szóhasználatával próbálta szavakba önteni a kapcsolat lényegét. A szövetség felajánlásának és elfogadásának élménye jó néhány elbeszélésben kapott visszhangot, Nóé, Ábrám/Ábrahám és a többi ősatya történetében vált központi eseménnyé. Végül a Sínai-perikópában összegződött, ahol is Tízparancsolatként, a szerződés „alapokmányaként” jelent meg.²⁵ Izrael történetében a szövetségben maradás vagy a nép attól való eltérése központi kérdés maradt, és ezt főleg a próféták munkássága tartotta napirenden. A szövetségi kapcsolat jellemző motívuma az Örökkévaló ígérete. Ígéret Nóénak, ígéret Ábrámnak/Ábrahámnak, a próféták által a „népnek”. A szövetségi hűségben maradás eredményezte azt a felismerést is, hogy bár az Örökkévaló mérhetetlenül felette áll az embernek, mégis sorsközösségre lép vele. Ez a

²⁴ A gazdag szakirodalomból példaként GNILKA hozható fel, aki *A Názáreti Jézus* című művében részletezi Jézusnak a Tórához való viszonyát (2001, 254–270. o.).

²⁵ A szövetség teológumenonjainak óriási irodalmából magyarul is olvasható például Gerhard von RAD *Az Ószövetség teológiája* 1. kötetében *A Hexateukhosz teológiája* című fejezet (2000) és Martin BUBER *A próféták hite* című könyvének fejezetei (1998).

„sorsközösség-vállalás” mutatkozott meg a pusztai vándorlás során, amikor Jahve, mint egy felhő, a néppel maradt, valamint a názáreti Jézus sorsában, földi életének történéseiben. A jézusi „eljövendő/jelenvaló” Isten országa ugyancsak Isten ígérete, amely a reménységben lesz kézzelfogható valóság. A kereszténység történetében időnként erősen elhalványult, de soha nem szűnt meg az a bizonyosság, hogy a zsidóság által megélt ószövetség és a Jézus által létrejött új szövetség szorosan kapcsolódik egymáshoz. A két szövetség kapcsolatát a keresztény teológia igen sokféle módon értelmezte, de soha nem tagadta lényegbeli összetartozásukat.²⁶ Johanan és Jézus útját összehasonlítva végül is az a következtetés adódik, hogy mindkét út ugyanannak a szövetségnek a megélését eredményezi. A két szövetség egyáltalán nem ó- és új, valójában ugyanaz. Legfeljebb az egyiket régen, a másikat még régebben fogalmazták meg. Ebből következően talán szerencsésebb lenne Jézus kapcsán – legalábbis tartalmilag – nem „új” szövetségről, hanem „újonnan elmondott” szövetségről beszélni.

Az utak párhuzamosan futnak, de ugyanabba az irányba...

Jesus of Nazareth, the Scribe

Rabbi Yehoshua, or Charismatic Herald of the Good Tidings?

- ▶ **According to the Gospels, Jesus of Nazareth was skilled in reading, studying, and interpreting the Holy Scriptures. He knew and applied the principles and methods of rabbinic exegesis. He engaged in debates with the religious elite of his time, the scribes, about correct religious practice. In these discussions, the scribes generally considered him an equal partner. The study seeks to answer the question of where Jesus' religious education came from. It examines the hypothesis that the source of Jesus' education could have been the famous Rabbi Johanan ben Zakkai, who spent a long time in Jesus's homeland, Galilee. The analysis neither proves nor disproves this hypothesis. However, conclusions of this review can offer new aspects for the dialog between Christianity and Judaism.**

Keywords: Jesus / scribes / Johanan ben Zakkai / exegesis / covenant

Felhasznált irodalom

- ADAMIK Tamás (szerk.) 1996. *Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest.
- BAKER, David L. 1998. *Két szövetség, egy Biblia*. Ford. Bogárdi Szabó István. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.
- BAR-ILAN, Meier 1992. Illiteracy in the Land of Israel in the First Centuries C. E. In: Simcha Fishbane – Stuart Schoenfeld – Alain Goldschläger (szerk.): *Essays in the Social Scientific Study of Judaism and Jewish Society*. 2. köt. KTAV, Hoboken. 46–61. o.
- BARTHA Tibor (szerk.) 1993. *Keresztény bibliai lexikon*. 1. köt. Kálvin Kiadó, Budapest.
- BENYIK György 2013. Jézus farizeus volt? *Keresztény Szó*, 24. évf. 1. sz. 25–32. o.

²⁶ Kitűnő összefoglalását adja ennek D. L. BAKER *Two Testaments, One Bible* című írása, amely magyarul is olvasható *Két szövetség, egy Biblia* címmel a Hermeneutikai Kutatóközpont kiadásában (1998).

- BUBER, Martin 1998. *A próféták hite*. Ford. Bendl Júlia. Atlantisz, Budapest.
- CHILTON, Bruce – EVANS, C. A. 1994. Jesus and Israel's Scriptures. In: uők (szerk.): *Studying the Historical Jesus. Evaluation of the State of Current Research*. Brill, Leiden. 281–336. o. https://doi.org/10.1163/9789004379893_014
- DODD, Charles Haddon 1961. *The Parables of the Kingdom*. Collins, Glasgow.
- FABINY Tamás 1995. *A szinoptikus példázatok értelmezése, különös tekintettel azok rabbinikus párhuzamaira*. Doktori értekezés. Kézirat. Evangélikus Teológiai Akadémia, Budapest.
- FINTA Szilvia 2011. *Binjan Av. A rabbinikus gondolkodásmód analízise egy rabbinikus írásmagyarázati szabály logikai vizsgálatán keresztül*. Doktori értekezés. Kézirat. ORZSE, Budapest.
- GNILKA, Joachim 2000. *Márk*. Ford. Turay Alfréd. Agape, Szeged.
- GNILKA, Joachim 2001. *A Názáreti Jézus*. Ford. Kőszeghy Miklós – Odrobina László. Szent István Társulat, Budapest.
- HEZSER, Catherine 2020. Jewish Literacy and Languages in First-Century Roman Palestine. *Biblica et Orientalia*, 89. évf. 1. sz. [The Languages of Palestine at the Time of Jesus.] 58–77. o. <https://doi.org/10.32060/Orientalia.1.2020.58-77>
- KRAUS, Naftali 1993. *A Talmud bölcsei*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest.
- KUSTÁR Zoltán 2022. A rabbinikus írásmagyarázat elve és gyakorlata. In: Zsengellér József – Koltai Kornélia (szerk.): *Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán*. Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 61–78. o.
- LÜDEMANN, Gerd 2014. *Jesus nach 2000 Jahren*. Klampen Verlag, Lüneburg.
- NEUSNER, Jacob 1970. *A Life of Rabban Yohanan ben Zakkai*. Brill, Leiden.
- PÁKOZDY László Márton 1984. Hogyan találjuk meg a Biblia szociális-ethikai üzenetét? In: uő: *Válogatott tanulmányok az általános és bibliai vallástörténet köréből*. 1. köt. Ráday Kollégium, Budapest.
- RAD, Gerhard von 2000. *Az Ószövetség teológiája*. 1. köt. Ford. Görföl Tibor. Osiris Kiadó, Budapest.
- SOMOGYI László 2022. A megrökönyödés példázatai. *Keresztény Magvető*, 128. évf. 3. sz. 231–251. o.
- SOMOGYI László 2023. Vitapartnerek vagy ellenségek? Jézus és a farizeusok vitái. *Keresztény Magvető*, 129. évf. 3. sz. 298–322. o.
- VAJDA Károly 2000. A bibliai és a rabbinikus hermeneutikai hagyomány metszéspontjában. A jánosi vándorperikópa (Jn 8,1–12) egy lehetséges rabbinikus értelmezéséről. In: Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris Kiadó, Budapest. 438–473. o.
- VERMES Géza 1995. *A zsidó Jézus*. Ford. Hajnal Pirooska. Osiris Kiadó, Budapest.

Internetes forrás

Rabbinikus szövegek. *Sefaria.org*. <https://www.sefaria.org/texts>. (Megtekintés: 2026. január 14.)